

نقاشی قهوه‌خانه‌ای ندایشی از فرهنگ ملی و مذهبی

تألیف: نرگس زکریا علی

موسسه و انتشارات ندای تاریخ

سرشناسه: عنوان اصلی: ذکر علی، نرگس، ۱۳۶۳ -

سرشناسه: موسسه و انتشارات ندای تاریخ، ۱۴۶۹، تهران، بهارستان ک نظامیه ک سراج الملک بن بست
حمام بلور پ ۴، سفارش دهنده

عنوان و نام پدیدآور: نقاشی قهوه خانه ای نمایشی از فرهنگ ملی و مذهبی
مشخصات نشر: تهران: ندای تاریخ، ۱۳۹۴.

مشخصات ظاهری: ۱۱۶ ص؛ مصور (رنگی)

شابک: ۹۷۸ - ۶۰۰ - ۹۴۵۳۸ - ۰ - ۱

وضعیت فهرست نویسی: فیبای مختصر

یادداشت: فهرست نویسی کامل این اثر در نشانی: <http://opac.nlai.ir> قابل دسترسی است

یادداشت: کتابنامه

رده بند کنگ

رده بندی دیوبی:

شماره کتابشناسی ملی: ۳۷۹۲۱۴

نام کتاب: نقاشی قهوه خانه ای نمایشی از فرهنگ ملی و مذهبی

نویسنده: نرگس ذکرعلی

شابک: ۹۷۸ - ۶۰۰ - ۹۴۵۳۸ - ۰ - ۱

حروفچینی، صفحه آرایی و نظارت: موسسه و انتشارات ندای تاریخ

طرح جلد: سهراب فتحعلی زاده

لیتوگرافی: پارسیان

چاپ و صحافی: آثرینا

چاپ: اول / ۱۳۹۴

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

کلیه حقوق این اثر در اختیار موسسه و انتشارات ندای تاریخ است

قیمت: ۱۲۰۰۰ تومان

فهرست

۵

مقدمه

فصل یکم: نقاشی قهوه‌خانه‌ای

- ۱۱ آشنایی با نقاشی قهوه‌خانه‌ای
- ۱۲ خاستگاه نقاشی قهوه‌خانه‌ای
- ۱۵ مضامین و مضامین آثار
- ۱۵ ۱- مضامین مذهبی
- ۱۶ ۲- مضامین غیرمذهبی
- ۱۶ • مضامین رزمی
- ۱۶ • مضامین اجتماعی
- ۱۷ ۳- مضامین عامیانه
- ۱۸ ویژگی‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای
- ۱۸ پرهیز از طبعیت‌گرایی در فرم و محتوا
- ۱۹ روایت‌گری
- ۲۰ اهمیت بخشیدن به چهره‌ها
- ۲۱ استفاده قراردادی از رنگ
- ۲۲ نقاشان قهوه‌خانه‌ای
- ۲۲ • حسین قولر آقاسی
- ۲۴ • محمد مدبر
- ۲۵ • عباس بلوکی فر
- ۲۶ • حسن اسماعیل زاده (چلیپا)
- ۲۷ • حسین همدانی

فصل دوم: چگونگی تاثیر فرهنگ ملی و مذهبی بر شکل‌گیری نقاشی قهوه‌خانه‌ای

- ۳۱ آیین‌های ملی و مذهبی
- ۳۲ نقالی
- ۳۲ پیشینه نقالی در ایران
- ۳۳ انواع نقالی
- ۳۴ ۱- نقالی حماسی
- ۳۶ ۲- نقالی مذهبی
- ۳۶ • روضه خوانی و مصیبت خوانی
- ۳۷ • مناقب‌خوانی و فضایل خوانی
- ۳۸ • سخنوری
- ۳۸ • پرده خوانی

۳۹	چگونگی تأثیر نقالی بر شکل‌گیری نقاشی قهوه‌خانه‌ای
۴۱	تعزیه
۴۱	پیشینه تعزیه در ایران
۴۳	تعزیه خوانی
۴۶	چگونگی تأثیر تعزیه بر شکل‌گیری نقاشی قهوه‌خانه‌ای
۴۹	بستر تاریخی و اجتماعی
۴۹	انقلاب مشروطه
۵۰	ادبیات عامیانه

فصل سوم: موضوعات تکرار شونده در نقاشی قهوه خانه ای

۵۵	موضوعات تکرار شونده در نقاشی قهوه‌خانه‌ای
۵۵	داستان‌های بزمی
۵۵	- داستان‌های بزمی
۵۶	• کشته شدن بهرام به دست رستم
۵۶	• کشته شدن سیاوش
۵۹	• رزم رستم و اشکبوس
۶۱	• کندن فیل با بهمن به دست رامرز
۶۳	- داستان‌های بزمی
۶۴	• بارگاه کیخسرو
۶۴	• بهرام گل اندام
۶۶	- داستان‌های مذهبی
۶۷	• مصیبت کربلا
۶۸	• روز محشر
۶۹	• روایت عزیمت حضرت مسلم به کوفه
۷۰	• به چاه انداختن یوسف به دست برادران
۷۱	• جنگ خیبر
۷۲	• دارالانتقام مختار

فصل چهارم: چگونگی تأثیر فرهنگ ملی و مذهبی بر تکرار موضوعات

۷۷	چگونگی تأثیر فرهنگ ملی و مذهبی بر تکرار موضوعات
۷۷	عوامل فرهنگی تأثیرگذار بر تکرار موضوعات در نقاشی قهوه‌خانه‌ای
۷۸	چگونگی تأثیر نقالی بر تکرار موضوعات
۸۰	چگونگی تأثیر تعزیه بر تکرار موضوعات
۸۲	چگونگی تأثیر انقلاب مشروطه بر تکرار موضوعات
۸۶	چگونگی تأثیر ادبیات عامیانه بر تکرار موضوعات

تصاویر

۱۱۳	فهرست منابع و مأخذ
۱۱۶	فهرست منابع تصویری

مقدمه

«نقاشی قهوه‌خانه‌ای» یکی از مطرح‌ترین انواع نقاشی ایرانی در شاخه نقاشی‌های عامیانه ایرانی محسوب می‌شود. در برخی منابع با نام‌های دیگری همچون «خیالی‌نگاری» از این نوع نقاشی مردمی یاد شده است. با این حال به نظر می‌رسد که عنوان «نقاشی قهوه‌خانه‌ای» بیشتر از هر عنوان دیگری این مکتب را در سایر مکاتب نقاشی ایرانی متمایز ساخته و معرفی می‌کند، چرا که آنچه با عنوان نقاشی ایرانی در جهان شناخته شده است را هم می‌توان عموماً خیالی‌نگاری و نه طبیعت‌نگاری یا سرکرد «نقاشی قهوه‌خانه‌ای» اغلب داستان‌هایی را با مضامین ملی و مذهبی روایت می‌کند که بر دستانه از آثار ادبی کمتر فاخر و بیشتر عامیانه ایرانی می‌باشند. نقاشان این مکتب از آغاز موضوعات تکرار شونده‌ای را بارها به تصویر کشیده‌اند. برای مثال هر یک از آن‌ها نبرد رستم و سهراب، که از موضوعات مشهور در شاهنامه است، برای چند مرتبه دستمایه اثر خود قرار داد. بدین ترتیب این تکرار تا به آنجا پیش می‌رود که در بیشتر این نقاشی‌ها صحنه‌ی جان سپردن سهراب در آغوش رستم که نقطه اوج این تراژدی نیز هست، نقاشی شده است. البته از این دست تکرارها در «نقاشی قهوه‌خانه‌ای» به وفور یافت می‌شود که از ویژگی‌های بارز این مکتب به شمار می‌رود. هرچند که نگارگری ایرانی (مصورسازی کتب در دوره اسلامی) نیز در تمامی دوران‌ها بر اساس تصویر کردن داستان‌های ادبیات فارسی شکل گرفته است و بارها به تکرار تصویرسازی این آثار پرداخته است، با این همه تکرار موضوعات و مضامین در نقاشی قهوه‌خانه‌ای با تکرار موضوعات در نگارگری تفاوت دارد، چرا که نگارگران مخاطبان خاص داشتند که همان حکام و سفارش‌دهندگان کتب بودند، سفارش‌دهندگان از طبقه بالا و اشراف و خواص جامعه، حال آن که مخاطبین هنر قهوه‌خانه‌ای مردم عادی بودند.

که بر اساس علاقه‌ی خود خواستار تکرار شدن برخی از داستان‌های یک اثر ادبی مانند شاهنامه، در «نقاشی قهوه‌خانه‌ای» می‌شدند.

سوالاتی که سعی شده است در این مجال به آن‌ها پاسخ داده شود، عبارتند از:
* فرهنگ ملی و مذهبی جامعه ایرانی چگونه بر شکل‌گیری نقاشی قهوه‌خانه‌ای تأثیر گذار بوده است؟

* آیا فرهنگ ملی و مذهبی جامعه ایرانی بر تکرار موضوعات در آثار نقاشی قهوه‌خانه‌ای نیز تأثیر گذار بوده است؟ این تأثیر گذاری چگونه بوده است؟

این پژوهش به روش استقرایی و بر اساس شواهد و جزئیات و استنتاج از آنها انجام شده است. تحقیق حاضر کتابخانه‌ای است اما بر حسب نیاز از تحلیل و بررسی آثار نقاشی قهوه‌خانه‌ای و نقاشی‌ها، میانهمان نیز بهره‌برداری نموده است.

تحقیق حاضر بر آن است تا با رویکرد به فرهنگ جامعه ایرانی که شامل دانش، باورها، اخلاق و هنر است، به تأثیر فرهنگ ملی و مذهبی بر آثار نقاشی قهوه‌خانه‌ای بپردازد. این پژوهش در نظر دارد ضمن آشناساختن خوانندگان با نقاشی قهوه‌خانه‌ای، به بررسی موضوعات این هنر و بازخوانی آثار نقاشی عامیانه ایران بپردازد، تا از طریق آشنایی با فرهنگ جامعه ایرانی و بررسی عوامل فرهنگ، جمله تعزیه، نقالی، ادبیات عامیانه و انقلاب مشروطه، راز تأثیر فرهنگ ملی و مذهبی در نقاشی قهوه‌خانه‌ای و همچنین تکرار موضوعات در نقاشی قهوه‌خانه‌ای را بیابد.

در سال‌های اخیر پژوهش‌های بسیاری در مورد نقاشی قهوه‌خانه‌ای و همچنین فرهنگ جامعه ایرانی صورت گرفته است که از منابع مورد استفاده در پژوهش حاضر نیز به شمار می‌روند، با این همه بیشتر این تحقیقات تنها از منظر هنر و یا جامعه‌شناسی، به این موضوعات پرداخته‌اند. از جمله کتاب‌هایی که در این زمینه‌ها منتشر شده‌اند عبارتند از: «نقاشی قهوه‌خانه»، نوشته‌ی هادی سیف که در سال ۱۳۶۹ توسط سازمان میراث فرهنگی کشور، اداره کل موزه‌های تهران: موزه رضا عباسی، منتشر شده است و به نقاشی قهوه‌خانه و نقاشان قهوه‌خانه‌ای پرداخته است. کتاب دیگری نیز از همین مؤلف با عنوان «نقاشی بر روی گچ» نوشته شده و در سال ۱۳۷۹ توسط موسسه انتشاراتی سروش منتشر شده است که به نقاشی‌های دیواری در ایران از جمله نقاشی روی گچ پرداخته است. از دیگر آثار

این مؤلف در ارتباط با نقاشی عامیانه ایران، کتاب "نقاشی پشت شیشه" است که در سال ۱۳۷۱ توسط موسسه انتشاراتی سروش منتشر شده و به بررسی نقاشی پشت شیشه و نقاشان آن پرداخته است. "حسن اسماعیل زاده نقاش مکتب قهوه‌خانه‌ای" با مقدمه‌ای از کاظم چلیپا که در سال ۱۳۸۶ توسط نشر نظر منتشر شده و به معرفی آثار حسن اسماعیل زاده می‌پردازد. "نقاشی‌های بقاع متبرکه ایران" تألیف علی اصغر میرزایی مهر که در سال ۱۳۸۶ توسط انتشارات فرهنگستان هنر منتشر شده و به معرفی نقاشی‌های عامیانه موجود بر روی دیوارهای بقاع متبرکه ایران پرداخته است. "جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار" که توسط ویلم فلدر نگاشته شده و در سال ۱۳۶۶ در موسسه انتشاراتی توس منتشر شد. این کتاب به مبحثی در باب فرهنگ و اوضاع اجتماعی ایران در قرن ۱۴ ه. ق پرداخته است. "پژوهشی در تعزیه و تعزیه‌خوانی از آغاز تا پایان دوره قاجار در تهران" توسط عنایت‌الله بهشتی تألیف و در سال ۱۳۹۰ در دفتر پژوهش‌های فرهنگی کمیسیون ملی یونسکو در ایران منتشر شده است، که به تعزیه‌نامه‌ها و تاریخ نمایش و تعزیه در ایران پرداخته است. همچنین برخی از مقالاتی که در این زمینه نگاشته شده‌اند، عبارتند از: "از شمار هنر، هزاران بیش" نوشته علی اصغر میرزایی مهر که در نشریه تندیس شماره ۶۳ در آذر ۱۳۸۴ منتشر شده است و به نقاشی قهوه‌خانه‌ای پرداخته است. «مفهوم فضا در نقاشی‌های عامیانه مذهبی» نوشته مهدی حسینی که در فصلنامه «سرزمستان» شماره ۵۶ منتشر و نقاشی‌های عامیانه را بازخوانی کرده است. «تأثیر تعزیه بر دیوارنگاره‌های مذهبی دوره قاجار» نوشته عبدالمجید حسینی راد و محبوبه عزیززادگان که در پژوهش‌نامه هنرهای دیداری بهار ۱۳۹۰ منتشر شده و به تعزیه و موضوعات مذهبی در نقاشی عامیانه پرداخته است. «پرده‌های درویشی» نوشته محمدحسین ناصربخت که در فصلنامه هنر شماره ۳۵ بهار ۱۳۷۷ منتشر شده و به اهمیت قیام عاشورا در نقاشی قهوه‌خانه‌ای اشاره دارد. «بازتاب فرهنگ و اجتماع ایران در سفرنامه‌های اروپاییان» نوشته عباس پناهی و مصطفی خلعتبری که در نشریه کتاب ماه خرداد ۱۳۸۸ منتشر شده و به فرهنگ ایرانی می‌پردازد. «بررسی برخی تجارب فرهنگی ایران (قاجار، پهلوی و انقلاب اسلامی)» که توسط ابراهیم فیوضات نوشته شده و در نشریه فرهنگ عمومی شماره ۱۸ بهار و تابستان ۱۳۷۸ منتشر شده و به اوضاع فرهنگی در دوره قاجار، پهلوی و معاصر می‌پردازد. «سی سال پژوهش در فرهنگ

مردم» نوشته بهزاد صدیقی، منتشر شده در فرهنگ و پژوهش شماره ۱۰۰ آذر ۱۳۸۱ که به آداب و رسوم مذهبی پرداخته است. «نقالی و شاهنامه‌خوانی» نوشته کاظم سادات اشکوری که در مجله فرهنگ و مردم دوره ۱۳ شماره ۱۵۳ و ۱۵۴ تیر و مرداد ۱۳۵۴ منتشر شده و به نقالی در قهوه‌خانه‌ها پرداخته است.

برخی از پایان‌نامه‌های موجود در کتابخانه ملی و یا ثبت شده در سایت ایران داک که در این زمینه‌ها تدوین شده‌اند عبارتند از:

«بررسی سیوه‌های تصویرسازی در ایران (بالاخص نقاشی قهوه‌خانه‌ای)» که در سال ۱۳۸۵ به راهنمایی مرتضی علم‌بنی‌اسدی، توسط لیلی آذری دهکردی، در دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد واحد تهران مرکز تهیه شده و به شمایل‌نگاری، داستان‌های مذهبی و داستان‌های تاریخی پرداخته است. «شاهنامه بر پرده قهوه‌خانه» که در سال ۱۳۸۴ به راهنمایی مجتبی‌اللهیاری، توسط نگین بعین‌امین، در دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد، واحد تهران مرکز تهیه شده است و به اساطیر و شاهنامه در نقاشی قهوه‌خانه‌ای پرداخته است. «بررسی تأثیر هنر و ادبیات ملی و مذهبی در نقاشی خیالی‌نگاری (قهوه‌خانه‌ای)» که در سال ۱۳۸۹ به راهنمایی مصطفی‌گودرزی و علی‌اصغر شرازی توسط کاظم چلیپا در دانشکده هنر دانشگاه شاهد تهران نگاشته شده و به بررسی نقاشی قهوه‌خانه‌ای با ادبیات می‌پردازد. «بررسی مردم‌شناختی نقاشی قهوه‌خانه‌ای از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۶۰» که در سال ۱۳۸۴ به راهنمایی محمدصادق فرید و توسط راضیه اصلی در دانشگاه علامت اجتماعی دانشگاه تهران تهیه شده و به جایگاه مردم و فرهنگشان در نقاشی قهوه‌خانه‌ای پرداخته است. «سوگ‌های ایرانی، اسلامی» در سال ۱۳۸۱ به راهنمایی بهرام کلهرنیا، توسط نگین رفیعی‌جو، در دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد واحد تهران مرکز تهیه شده و در آن به سوگواری‌ها، تعزیه‌خوانی و نقاشی قهوه‌خانه‌ای پرداخته شده است. «بررسی نگاه سفرنامه‌نویسان اروپایی به فرهنگ دینی ایرانیان در دوره قاجار» که در سال ۱۳۹۰ به راهنمایی محمدحسین فرجیهای قزوینی، توسط مهرداد دیوسالار، در دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) تهیه شده و به فرهنگ دینی در ایران اشاره دارد.

بنابراین با توجه به پیشینه‌ای که آورده شد، در فصل‌های کتاب پیش رو سعی بر این خواهد بود به چگونگی ارتباط میان فرهنگ جامعه ایرانی و نقاشی قهوه‌خانه‌ای پرداخته شود.